

DÖNEMİN KAYNAKLARINA GÖRE KUTÜ'L-AMARE ZAFERİ (TOPLU BİR DEĞERLENDİRME)*

THE VICTORY OF KUT-AL-AMARA ACCORDING TO THE SOURCES OF THE PERIOD (A COLLECTIVE ASSESSMENT)

Said OLGUN**
Resul BABAÖĞLU***

Makale Bilgisi

Başvuru: 10.11.2019
Kabul: 08.12.2019

Article Info

Received: November 10, 2019
Accepted: December 08, 2019

Özet

Irak Cephesindeki Kutü'l-Amare kuşatması, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun Çanakkale zaferinden hemen sonra kazandığı en şanlı zafer olmuştur. Yaklaşık olarak beş aylık bir muhasara neticesinde General Townshend ve beraberindeki 13.300 kişilik birliğinin esir alınması, İngiltere'nin Çanakkale'de uğradığı itibar kaybını daha da artırmış; İngiltere Başbakanı Herbert Henry Asquith, iç politikada daha da güçsüzleşmiştir. Elde edilen zafer, hem Osmanlı ülkesinde hem müttefikimiz Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan'da büyük bir coşku ve ümitle karşılanmış, Osmanlı Devleti'ne tebrik mesajları gönderilmiş, hatta Almanya'da okullar bir gün tatil edilerek düzenlenen törenlerle kutlamalar yapılmıştır.

Bu çalışmada Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan belgelerin ve gazetelerde yer alan haber ve makalelerin ışığı

* Bu çalışma, Türk Tarih Kurumu, Ege Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi ve İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi işbirliği ile 12-15 Kasım 2015 tarihlerinde düzenlenen Uluslararası I. Dünya Savaşı Sempozyumu (Türk-Rus Penceresi)'nda sunulmuş olan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü saidolgun@hotmail.com

*** Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü babaogluresul@hotmail.com

altında Kutü'l-Amare zaferinin Osmanlı Devleti ve müttefiklerindeki yansımaları, zafer dolayısıyla yapılan törenler ve kutlamalar ele alınmış, esir alınan İngiliz subay ve erlerinin barınma, sağlık ve iâşe durumları üzerinde durulmaya çalışılmıştır. İngiliz savaş tarihi literatüründe her açıdan üzerinde önemle durulmuş olan Kutü'l-Amare Kuşatması, I. Dünya Savaşı'nın en yoğun çarpışmalarının yaşandığı bir dönemde İttifak Devletleri lehine sonuçlanmasıyla İngiltere açısından sarsıcı sonuçlara yol açmış ve dönemin basın araçlarında da geniş yer bulmuştur. Bu çalışmada ağırlıklı olarak Kutü'l-Amare zaferinden sonra yaşanan gelişmelere odaklanılarak bu olayın günümüzde üzerinde pek fazla durulmayan, ancak o dönemde uyandırdığı geniş siyasal-popüler etkilere değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı, İngiltere, Kut'ül-Amare, Zafer

Abstract

The siege of Kut-al- Amara in Iraq Front during the World War I has been the most glorious victory of the Ottoman Army shortly after the Gallipoli Triumph. As a result of the approximately five monts of siege, enslavement of General Tawshend and the accompanying 13,300 unit has increased the loss of reputation that England faced in Çanakkale and British Prime Minister Herbert Henry Asquith has further weakened in domestic politics. The resulting victory was met with great enthusiasm and hope in both Ottoman and our allies, Germany, Austria-Hungary Empire and Bulgaria; congratulatory messages were sent to the Ottoman Empire and even schools in Germany were on holiday for a day and celebrations were made.

In this study, the reflections of Kutü'l Amare victory on Ottoman Empire and its allies and the ceremonies and celebrations were discussed in the light of the documents in the Prime Ministry Ottoman Archive and the news in newspapers. Also the shelter, health and subsistence conditions of enslaved British officers and privates are tried to be focused. The Kutü'l-Amara siege, which is emphasized in every aspect of the history of English warfare literature, has led to devastating consequences for the UK by concluding in favor of the Allies in a period of the most intense collisions of World War I and has been widely covered in the period's media. In this study, the political and popular influence aroused at that time, although today it is not focused, will be mentioned by mainly focusing on the developments after Kutü'l Amare.

Keywords: Ottoman Empire, World War I, England, Kut'ül-Amare, Truimph

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı topraklarındaki en şiddetli ve kanlı çarpışmalarının Çanakkale Cephesi'nde cereyan ettiğini söyleyebilmek mümkündür. I. Dünya Savaşı ile ilgili son yıllarda ve özellikle yüzüncü yıl dönümü olması dolayısıyla içinde bulunduğumuz dönemde oluşan yoğun akademik yazında bu tarihsel olay birçok yönüyle ele alınmasına karşın,

Kutü'l-Amare Kuşatması'nın aynı ilgiyi celb ettiği söylenemez. Türk ve İngiliz savaş tarihi açısından son derece önemli sonuçları ve askeri teknik yönünden de ders verici yönleriyle büyük önem arz eden Kutü'l-Amare Kuşatması, I. Dünya Savaşı'nın İngiliz-Alman stratejik rekabetinin yaşandığı Irak Cephesi'nin belirleyici bir safhasını teşkil eder. Irak Cephesi, İngilizler'in Hindistan sömürgesinin güvenliğini sağlayabilmek için Bağdat ve Basra'yı ele geçirme hedefine dönük ve genel olarak Mezopotamya Harekatı adıyla ifade edilen bir proje çerçevesinde açılmıştır¹. Esasen, XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ne yönelik, bir metafor ile ifade etmek gerekirse "*hasta adamın ölümüne engel olan; ancak onu yatağa mahkum eden*" bir dış politika yürüten İngiltere, XX. yüzyılın başlarından itibaren, Avrupalı büyük devletler arasındaki güç mücadelesinin yarattığı yeni bir stratejiyle Osmanlı Devleti'nin geniş toprakları üzerinde paylaşımçı politikalar geliştirmiştir².

Avrupa'da İngiltere'nin başını çektiği ve büyük güçler arasında oluşturulmaya çalışılan ittifak çabalarından, Almanya'nın yarattığı gerilimler nedeniyle bir türlü sonuç alınamıyordu.³ Özellikle Avrupa'daki siyasî üstünlük mücadelesi ve Ortadoğu'daki toprakların bölüşülmesi meselesi Avrupalı devletlerin derin ayrılıklara düşmelerine yol açmıştır⁴. Haziran 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine Osmanlı devlet ricali de Avrupa'da oluşan bloklaşma karşısında pozisyon belirlemek için çeşitli ittifak arayışlarına girmiştir. İngiltere ve Fransa nezdinde yapılan bir dizi başarısız ittifak girişiminden sonra, 2 Ağustos 1914 tarihinde imzalanan ve Türk-Alman ittifakını doğuran gizli anlaşma ile esasen Osmanlı Devleti savaşta tarafını belirlemiş oluyordu⁵. Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın

¹ Stuart Cohen, "Mesopotamia in British Strategy, 1903-1914", *IJMES*, Vol. 9, No.2, (April 1978), pp. 171-191.

² Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu toprakların büyük devletler tarafından paylaşılması ile Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması arasındaki ilişkiyi sorgulayan bir çalışmada Almanya ve İngiltere arasındaki rekabetin belirleyici rolüne vurgu yapılmıştır. Bkz. Bayram Soy, "Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'ni Parçalamak için mi Yapıldı? Savaşın Çıkış Sebeplerine Osmanlı Devleti Bağlamında Yeniden Bir Bakış", *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi, 100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Mirası 6-8 Kasım 2014, Bildiriler*, C.1, Edt. Halil Çetin & Lokman Erdemir, s. 29.

³ Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih, 1789-1960*, AÜSBF Yayınları, No: 362, Sevinç Matbaası, Ankara, 1973, s. 418.

⁴ Birinci Dünya savaşına giden sürecin etraflı bir değerlendirmesi için bkz. Haluk Ülman, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 294-299.

⁵ Bu antlaşmanın tam metni için bkz. J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East. (A Documentary Record, 1914-1956)*, Vol. 2, D. Von Nostrand Co. Inc., Princeton 1956, s. 2. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinin nedenleri üzerine toparlayıcı bilgi için bkz. Kemal H. Karpat, "The Entry of the Ottoman Empire into World War I", *Bellekten*, C. LXVIII, S. 253, Aralık 2004, ss. 1-40. Ulrich Trumpener, "The

yanında savaşa girmesiyle İngiltere, sömürge yollarının güvenliği için kontrol etmesi gereken ve Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde kalan toprakları ele geçirmek için daha aktif ve saldırgan bir politika yürütmüştür⁶. Eylül ayından itibaren İngiltere Donanma Bakanı Winston Churchil ve Savaş Bakanı Lord Kitchener başkanlığındaki askerî heyet, Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılacak askeri hareket ile ilgili ayrıntılı bir stratejiyi masaya yatırmıştır⁷. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ve İngiliz orduları Çanakkale, Irak ve Kanal cephelerinde karşılaşmış ve aylarca süren kanlı çarpışmalar sonucunda büyük insan kayıpları yaşanmıştır.

İngiltere'nin Irak topraklarına olan ilgisini sadece bu toprakların sahip olduğu enerji kaynakları, ticaret ve stratejik lokasyon ile açıklayabilmek mümkün değildir. İngiltere'nin bu toprakları elde etme isteğinin bir nedeni de barındırdığı Müslüman toplumlari üzerindeki halifelik nüfuzuna son vermek idi. Öte yandan, Rusya ile kara bağlantısının sağlanması, Aden petrolerine ulaşılması ve Güney Arabistan'da hakimiyetin sağlanması açısından da Irak topraklarının ele geçirilmesi Bombay'daki İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından elzem görülüyordu⁸. Bu amaç doğrultusunda birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Arapların yoğun olarak yaşadığı yerlerde İngiliz Savaş Bakanlığı tarafından çeşitli faaliyetler yürütülmüştür. Özellikle Osmanlı Halifesinin cihad çağrısının yankı bulmasını önlemek için girişilen propaganda faaliyetleri İngiliz ajanlarının bölgedeki ilk girişimleri olmuştur⁹.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra İtilaf Devletleri arasında ilki Mart 1915'te yapılan gizli antlaşmalarda İngiltere Basra'dan Musul'a kadar olan toprakları egemenlik alanına dahil etmiştir. İngiltere'nin Hindistan Bakanlığı Siyasî Bölüm Başkanı Arthur Hirtzel'in Savaş Bakanlığı'na sunduğu bildiriye göre Ortadoğu'daki İngiliz etkinlik alanı Şam'ın güneyinden başlayıp Zor, Zaho, Revandiz üzerinden İran sınırına ulaşacak hattın güneyini içine almalıydı. Aynı rapora göre Mezopotamya

Ottoman Empire", *The Origins of World War I*, Edt. Richard F. Hamilton-Holger H. Herwig, Cambridge University Press, Cambridge 2003, pp. 337-356.

⁶ Durdu Mehmet Burak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, Babil Yay. Ankara 2004, s. 122.

⁷ Alan Palmer, *The Decline & Fall of the Otoman Empire*, Barnes & Noble Books, NewYork 1994, s. 227.

⁸ Hüner Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı*, Kaynak Yay., İstanbul 2011, s. 79.

⁹ Servet Avşar, *Birinci Dünya Savaşı'ndan İngiliz Propagandası*, Kim Yay., Ankara 2004, s. 72.

mutlaka bu alana dahil edilmeliydi¹⁰. Görüldüğü gibi İngiltere, savaşın başlarından itibaren Irak toprakları konusunda tavizsiz bir tavır içinde olmuştur. İngilizler, bu politika doğrultusunda 15 Ekim 1914 tarihinde bir İngiliz Hint tümenini Bahreyn Adaları'na çıkarmış, Basra doğrultusunda Osmanlı ordusu tarafından savunulan Fav'ı almış, 23 Kasım'da Basra, 8 Aralık'ta Kurna'yı ele geçirmişti¹¹. İngilizler, böylelikle Şatü'l-Arap'taki petrol tesislerini güvence altına almışlardır. 1914 yılının sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin bölgede bulunan 38. Piyade Tümeni tümüyle yenilgiye uğratılmıştır¹².

İngiliz ordusunun Irak'taki bu ilerleyişi karşısında Osmanlı askeri teşkilatının herhangi bir varlık göstermemesi, Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'yı Irak savunması ile ilgilenmeye zorlamıştır. Enver Paşa, Irak'a bir yandan düzenli kuvvet göndermeye kalkışırken öte yandan binbaşı rütbesinde olan Süleyman Askeri'yi Irak'taki derme çatma kuvvetlerle aşiret ve kabilelerden toplayacağı birliklerin başına getirerek Basra'yı geri almakla 3 Ocak 1915'te görevlendirdi. 3 Mart 1915'te Ahvaz'ı geri almasına rağmen kayda değer bir başarı elde edemeyen Süleyman Askeri Bey bu durumu gururuna yediremeyerek 12 Nisan'da intihar etmiştir.¹³ Süleyman Askeri Bey'in İngiliz ordusunun ilerleyişini durduramamasına rağmen bu cephede Türk askeri erkanının ciddi bir kararlılık göstermesi İngiltere'yi Basra'nın güvenliği konusunda endişelendirmiştir. Bu kentin güvenliğinin sağlanması için 200 kilometre kuzeyde bulunan Nasıriyye ve Kutü'l-Amare'yi ele geçirmek üzere General Townshend'in başında bulunduğu birlik, karşısında daha çok milislerden kurulu ve topu bulunmayan Türk kuvvetlerini püskürterek 3 Haziran'da Kut'a; 25 Temmuz'da da Nasıriyye'ye girmiştir. Cephedeki iklim koşullarının elverişsiz olmasından dolayı daha fazla ilerleyemeyen İngiliz Ordusunun bu durumundan faydalanan Osmanlı askeri yetkilileri bölgeye Nurettin Paşa kumandasında 7000 kişilik bir kuvvet yollamıştır¹⁴. Bu ordu, İngiliz General Townshend komutasındaki kolorduya karşı Kut'ta başlatacağı kuşatma hareketi ile I. Dünya Savaşı'nın en çok ses getiren başarılarından birine imza atacaktır. Araştırma kapsamında incelenen belgeler ışığında Türk ordusunun zaferi ile sonuçlanan Kutü'l Amare kuşatmasının I. Dünya Savaşı'nın Irak Cephesi'ndeki duruma ne şekilde yön

¹⁰ İhsan Ş. Kaymaz, *Musul Sorunu, Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yay., İstanbul 2014, s. 54.

¹¹ Burak, a.g.e., s. 124.

¹² Tuncer, a.g.e., s. 80.

¹³ Burak, a.g.e., s. 125.

¹⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), TTK Yay., Ankara 1999, s. 487.

verdiği ve Osmanlı ve Alman kamuoylarındaki yansımaları konusunda bulgulara ulaşılmaya çalışılmıştır.

1. İngiliz Ordusunun Bağdat'a İlerleyişi

2 Ağustos 1914'te I. Dünya Savaşı nedeniyle seferberlik ilan edilmesini takip eden günlerde Türk ordusu Irak Cephesi'nde yeniden teşkilatlandırılmıştır. Buna göre Suriye'de 4. Ordu, Musul'da 12. Kolordu (35. ve 36. Tümenler), Bağdat'ta Irak ve Havalisi Komutanlığı adı altında 38. Tümen teşkil edilmiştir. Oluşturulan 13. Bağdat Kolordusu, 3. Erzurum Ordusuna ve 12. Musul Kolordusu 4. Suriye Ordusuna tahsis olunmuştur¹⁵. Silah ve cephane açısından bakıldığında 4. Orduda bulunan ikişer tümenli kolordu da (12. ve 13. Kolordular) 9 sahra ve 12 dağ bataryası, 7 Nizamiye piyade 7,5 sınır ve 9,5 jandarma taburu, 3 eski sistem makineli tüfek, 36 mantelli top ve 150 kılıçtan ibaret bir Nizamiye süvari kıtası bulunmaktaydı¹⁶. Irak Cephesi'nin Osmanlı hareket merkezine olan uzaklığı, demiryolu ve karayolu ağının lojistik faaliyetlere imkan tanımaması da düşünüldüğünde Osmanlı ordusunun bu cephedeki gücünün son derece sınırlı olduğu söylenebilir. Bir görüşe göre, Osmanlı Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi, İngiltere'nin Irak'ta bir cephe açmasını beklememesinden dolayı lojistik açıdan ihmalkar bir tutum içinde olmuştur¹⁷. İngiltere açısından bakıldığında ise iklim şartlarının elverişsizliği, kum fırtınaları, medikal eksiklikler gibi faktörler Basra'dan kuzey'e doğru ilerlemeyi güçleştiriyordu. Ancak, İngiltere Savaş Bakanlığı, Hindistan Yüksek Komiserliği ve Mezopotamya Komisyonu'nu Bağdat şehrinin alınmasını cephedeki kurmaylara kararlı bir şekilde dayatmışlardır¹⁸. Aslında, asker sayısı ve lojistik konusunda General Townshend da komutasını yaptığı ordunun durumundan memnun değildir.

Townshend, Nisan 1915'te Mezopotamya İngiliz Sefer Kuvveti Komutanlığına atanacak olan general John E. Nixon ile yaptığı yazışmalarda elinde bulunan kuvvetlerin yetersizliğinden şikayet etmiş, takviye birlikleri ulaşmadan yapılacak bir ileri hareketin başarısızlıkla sonuçlanacağını iletmiştir¹⁹. İngiltere'nin Irak'taki ilerleyişini Hindistan Ordu Karargahı

¹⁵ Serdar Sakin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)", *Gazi Akademik Bakış*, C. 4, S. 7, Kış 2010, s. 135.

¹⁶ Aynı yer.

¹⁷ Karal, *a.g.e.*, s. 485.

¹⁸ Paul Kevin Davis, *British-Indian Strategy and Policy in Mesopotamia, November 1914-April 1916*, Thesis Presented for the Degree of Ph.D., King's College, The University of London 1981, s. 104.

¹⁹ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferim, Tarihi Askeri Encümenince Tercüme Edilmiştir, Dersaadet Matbaa-i Askeriye*, 1337, s. 99.

yönetmekteydi. Bu karargahtan gönderilen emirler, Bağdat'ın mutlak surette hakimiyet altına alınması yönünde olmuştur. General Townshend'in değerlendirmelerine göre; Bağdat'ın elde tutulması, Şam'dan Afganistan'a kadar olan bölgedeki İngiliz varlığına yönelmesi muhtemel olan Arap-Müslüman kalkışmasının önüne geçilmesi açısından Hindistan Yüksek Komiserliğinin üzerinde önemle durduğu bir konuydu²⁰. General Townshend, kendisine verilen görev doğrultusunda 22 Nisan'da Irak'a varmış ve 6. Tümenin komutası kendisine verilmiştir. Nisan ayı içinde Türk kuvvetleri komutanı Süleyman Askeri Bey'in intihar etmesi üzerine büyük çoğunluğu Arap ve Göçebe aşiretlerden oluşan Türk ordusu dağılmış, kalan kuvvetler ise İran'a çekilmişlerdir. Bu durumu değerlendiren İngiliz kuvvetleri Basra'dan Kurna'ya kadar olan toprakları ele geçirmişlerdir²¹. General Townshend, bu ilerleyişini sürdürerek 31 Mayıs'ta yapılan saldırı sonucunda Amara'nın güneyinde Kurna yakınındaki bir Türk gözlem noktasını dağıtmıştır. Bu saldırı sonucunda bölgede bulunan Türk ileri hatları İngilizlerin eline geçmiştir. Irak Cephesi'nde İkinci Rota Savaşı olarak bilinen bu muharebeden sonra, yarımadadan yukarıya doğru Türklerin İngilizlerin petrol yataklarına problem oluşturduğu Amara kentine doğru ilerlemeye devam etmiştir. Townshend komutasındaki İngiliz birlikleri 3 Haziran'da Amara'yı almışlardır²². Amara'nın işgali İngiliz kuvvetlerinin 1 Haziran'dan beri ilerlemesinin önemli bir safhasını teşkil etmiştir²³. Süleyman Askeri Bey'in intihar etmesinden sonra Irak ve Havalisi Komutanlığı'na atanan Nurettin Paşa, İngilizler'in bu ilerleyişi karşısında müstahkem bir mevki elde etmek için Türk Süvari Tugayı'nı Şeyh Said mıntikasına doğru geri çekmiştir. 4 Ağustos 1915 tarihinde müttefik kuvvetleri artıkları 50 subayla her çeşit donatımdan yoksun 1342 er, 142 hayvan ve 135 tüfekle Şatra'dan Kutü'l-Amare'ye gelmiştir. Bunlardan önce kasabada küçük çaplı mavzer tüfekleriyle iki bölüklü bir tabur kurulmuş ve 104. Alayın 1. Taburu adını almıştır. Yeni gelenlerden ve yolda bulunan ikmal erlerinden altı bölük daha teşkil edilerek 104. Alay tamamlanmıştır²⁴.

Bölgede bulunan Türk kuvvetlerinin durumunu keşif uçaklarından alınan bilgilerle tayin eden General Townshend'in kuvvetlerinin ağırlık

²⁰ Townshend, *a.g.e.*, s. 98.

²¹ Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler, Türk Dostu Komutan*, Paraf Yay., İstanbul 2011, s. 54.

²² *Mesopotamia Commission Report of the Commission Appointed by Act of Parliament to Enquire into the Operations of War in Mesopotamia, Presented to Parliament by Command of His Majesty*, London 1917, s. 18.

²³ Saygı, *a.g.e.*, s. 55.

²⁴ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, İran-İrak Cephesi 1914-1918*, C. 3, 1. Kısım, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara, 1979, s. 356.

merkezini Dicle Nehri'ne kaydırarak Kutü'l-Amare'ye doğru ilerleme niyetinde olduğu anlaşılmıştır. Bu durumu göz önüne alan Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı, bu bölgedeki kuvvetlerini pekiştirmek üzere, Fırat Müfrezesi kuruluşunda bulunan 31. Süvari Alayı Bölüğü'nün Kutü'l-Amare'ye hareket etmesini emretmiştir²⁵. Öte yandan Başkumandan Vekili Enver Paşa da 22 Ağustos'ta, 4. Orduya bağlı 45. Piyade Bölüğü'nün bölgeye kaydırılması talimatını vermiştir²⁶. Türk ve İngiliz kuvvetleri, karşılıklı istihbarat faaliyetleri ve güçlerini arttırma çabalarıyla beklenen muharebede üstün konuma geçmeyi amaçlamışlardır. Eylül ayına geldiğinde Nurettin Paşa komutasındaki birlikler 7-8 bin piyade ile 3 bin Arap süvarisi ve Es-Sinn mevziinde 18 toptan oluşmaktaydı. General Townshend komutasındaki İngiliz Birlikleri ileri hareketle 11 Eylül'de Ale'l-Garbi'ye ulaşmıştır. 27 Eylül günü Türklere karşı saldırıya geçen İngiliz kuvvetleri, Türkleri geri çekilmeye zorlayarak onları Aziziye'ye kadar izlemişlerdir.²⁷

Beklenmedik bu başarı, İngiliz Yüksek Komutanlığı'nı Bağdat üzerine saldırı düşüncesine yöneltmiştir. Townshend Komutasındaki kalabalık bir kuvvet 12 Kasım 1915'te Türkleri takip hareketına başlamıştır²⁸. Üstün İngiliz birliklerinin taarruzu karşısında, kuvvetlerinin moral durumunu ve verilen zayıtı gözönüne alan Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı Kut'ül-Amare mevziinde daha fazla kalmanın kuşatılmak ve imha olmak tehlikesini yaratacağı düşüncesine vararak İngilizlerle arayı geniş ölçüde açmak ve daha elverişli koşullar altında savunmaya devam etmek üzere, Selman-ı Pak mevziine çekilmeye karar vermiştir²⁹. 29 Eylül sabahı İngilizler yapılan keşifler neticesinde Türk birliklerinin Kutü'l-Amare'yi terk ettiklerini anlamışlardır. Bu suretle önünü boş bulan İngiliz A grubu kuvvetleri harekete geçerek Kutü'l-Amare'yi işgal etmişlerdir. Türk birliklerini takibe başlayan General Townshend komutasındaki 6. Tümen 3 Ekim 1915 günü Aziziye'yi işgal etmiştir³⁰. 22 Kasım 1915 tarihinde Selman-ı Pak'ta Nurettin Paşa kumandasındaki Türk ordusu İngiliz kuvvetlerini geri püskürterek Türk ordusunu imha edilmekten kurtarmıştır³¹. İngiliz birlikleri, Basra'ya olan uzak mesafeden dolayı gıda ve mühimmat gibi ihtiyaçlarının

²⁵ *A.g.e.*, s. 358.

²⁶ Edward J. Ericson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I, A Comparative Study*, Routledge, London and New York 2007, s. 64.

²⁷ Sakin, *a.g.m.*, s. 15.

²⁸ Burak, *a.g.e.*, s. 125.

²⁹ *Birinci Dünya Harbinde...*, s. 366.

³⁰ *A.g.e.*, s. 369. Townshend, *a.g.e.*, s. 143-147.

³¹ Burak, *a.g.e.*, s. 125.

karşılanamaması nedeniyle 3 Aralık'ta Kutü'l-Amare'ye geri çekilmişlerdir.³²

2. Kutü'l-Amare Kuşatması ve Zaferi

Kütü'l-Amare'nin Irak'taki İngiliz varlığının korunabilmesi için stratejik olarak önemli bir konumda bulunduğu dönemin resmi yazışmalarında vurgulanmıştır. Hindistan Yüksek Komiserliği'nden Sir A. Barrow, Kutü'l-Amare'nin sağlam bir şekilde kontrol edilmesi sayesinde Basra'nın güvenliğinin sağlanacağı ve Dicle Nehri'ndeki İngiliz donanmasına ait deniz araçlarının korunabileceğini belirtmiştir³³. General Townshend, Türk birliklerini takip kararını almasına rağmen, muhtemel bir yenilgi durumunu da düşünerek Kutü'l-Amare'yi sahra bataryalarıyla tahkim etmiştir. Bu arada, Irak'taki Türk birliklerinin takviye edilmesi için 3. Orduya bağlı olan Halil Paşa kumandasındaki 18. Kolordu'nun Bağdat'a kaydırılmasına karar verilmiştir³⁴. Halil Paşa'nın cepheye varmasından sonra, Kutü'l-Amare'nin kuşatılması için gerekli hazırlıklar yapılmıştır. 13. ve 18. Fırkaların Nurettin Paşa'nın emrine verilerek Aliyü'l-garbi'ye sevk edilmesine karar verilmiştir. Böylelikle, Kutü'l-Amare'deki İngiliz kuvvetlerine yardım gelmesi önlenebilecekti³⁵.

6 Aralık 1915 tarihinde İngiliz birliklerini takip eden Türk ordusu Kutü'l-Amare'nin etrafında siper kazmaya başlamıştır. Türklerin toplam kuvveti, son gelen 3 tümenle birlikte 4 piyade tümeni, 15000 tüfek, 1000 deve, 400 piyade, 31 hareket edebilen top, 7 ağır top ve birkaç bin Arap atlı süvarisinden oluşmaktadır. İngiliz topçularının atışlarına rağmen, Kutü'l-Amare'nin etrafında siper çalışmaları tamamlanmıştır. Bu arada 16 Kasım 1915'te İstanbul'dan ayrılan Alman Mareşal Von Der Goltz, 6 Aralık'ta Bağdat'a gelmiş ve cepheye gitmiştir³⁶. Aralık ayı boyunca Türk birlikleri Kut kasabasını çevreleyerek konumlarını tahkim etmişlerdir. Muhasara hattının kuvvetlendikçe fazla olduğu kabul edilen kuvvetler Basra yönüne sevk edilerek Kut'a gelebilecek yardımlara engel olunmaya çalışmıştır. Bu arada saldırılar başlamadan önce General Townshend'e gönderilen bir haberde kasaba halkına zarar gelmemesi için teslim olmaları önerildiyse de bu istek olumsuz karşılanmıştır³⁷. Basra'daki kuvvetlerin kısa zamanda

³² Bamber Gascoigne, *A Brief History of the First World War*, United Kingdom 2010, s. 23.

³³ *Mesopotamia Commission Report*, s. 19.

³⁴ Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, Hzl.: M. Taylan Sorgun, Kamer Yay., İstanbul 1997, s. 152.

³⁵ *A.g.e.*, s. 160.

³⁶ Burak, *a.g.e.*, s. 73.

³⁷ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 160. Saygı, *a.g.e.*, s. 74.

yardıma geleceğine inanan Townshend, mümkün olduğunca dayanmaya çalışacaktır. Ancak, Fransa'dan gelmesi beklenen kuvvetlerin gelmemesi Basra'da General Sir Felix Aylmer komutasındaki yardım birliklerinin yetersiz kalmasına yol açmıştır. Dicle Nehri üzerinde ulaşımın sağlanması için gerekli olan ekipmanın sağlanamaması da şikayet edilen konular arasındaydı³⁸.

General Townshend, Kutü'l-Amare'den ricat etmek için kuvvetlerinin çok yorgun olduğunu, bununla beraber yanlarındaki mühimmatı çıkarabilmelerinin neredeyse imkansız olduğunu üstlerine bildirmiştir. 1 Aralık'ta Tuğgeneral J. C. Rimmington, General Townshend'a gönderdiği telgrafta mevkilerini korumalarını ve yardımcı birliklerin Nasıriye istikametinden gönderileceğini vurgulamıştır³⁹. Öte yandan, General Nixon da Townshend'a gönderdiği telgrafta iki ay içerisinde Türk kuşatmasının yarılacağını haber vermiştir⁴⁰.

Cephede ise durum iyice kızışmaya başlamıştır. Nurettin Bey komutasındaki Türk kuvvetleri 9 Aralık'tan itibaren kuşatılmış vaziyette bulunan İngiliz kuvvetlerine yoğun bir bombardıman başlatmışlardır. Bombardıman sonucunda kalede bazı gedikler açılmıştır. Ardından başlayan piyade saldırıları ile İngiliz birlikleri güç duruma düşmüşlerdir. Türklerin 11 Aralık tarihli bombardımanlarında yaralı ve ölü olmak üzere İngilizlerin kaybı 202 kişi olmuştur. 12 ve 13 Aralık günlerindeki saldırılar neticesinde ise 1000 Türk askeri hayatını kaybetmiştir. Aralık ayı boyunca devam eden karşılıklı saldırılarda her iki taraf büyük kayıplar vermiştir⁴¹.

Zaman ilerledikçe General Townshend kumandasındaki Hintli birliklerde büyük bir moral çöküntüsü ortaya çıkmıştır. Townshend, bu durumu Selman-ı Pak'ta alınan yenilgide çok sayıda subay kaybedilmesine bağlamaktadır⁴². Bu arada, Kutü'l-Amare'de kuşatma altındaki İngiliz birliklerinin morallerini yükseltmek için diğer İngiliz Komuta kademelerine çok sayıda telgraf gönderilmiştir. Bu telgraflardan birinde General Nixon, Townshend kumandasındaki İngiliz birliklerinin kahramanlığının Londra ve Paris'te konuşulduğuna yer vermiştir⁴³. Ancak bu çabalara rağmen, Kut'taki durumlar giderek kötüye gidiyordu. Askerler dizanteri ve tifo gibi

³⁸ Sir George Bushanan, *The Tragedy of Mesopotamia*, William Blackwood & Sons Ltd., Edinburgh and London 1938, s. 64.

³⁹ F. J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia, 1914-1918*, Vol. II, Published By His Majesty's Stationary Office, London 1924, s. 134.

⁴⁰ *A.g.e.*, s. 135.

⁴¹ Burak, *a.g.e.*, s. 76-79.

⁴² Ronald Millar, *Kut, The Death of an Army*, Secker & Warburg, London 1969, s. 85.

⁴³ *A.g.e.*, s.86.

hastalıklara kolayca yakalanırken yaralı askerlerin ise uygun koşullarda tedavi edilebilmeleri giderek imkansızlaşıyordu⁴⁴.

Kütü'l-Amare kuşatmasının kaldırılması için İngilizlerin yardımcı birlikleri ile Türk kuvvetleri arasında zaman zaman çatışmalar yaşanmıştır. Bu savaşlardan biri olan ve 7 Ocak'ta Şeyh Said'de vuku bulan çarpışmada General Aylmer komutasındaki İngiliz birlikleri geri çekilmek zorunda kalmışlardır⁴⁵. Mart ayında da saldırılarını devam ettiren İngilizler, XIII. Kolorduyu hedef alarak taarruz etmiştir. Sabis ismi verilen tepe civarında yapılan bu muharebede de İngilizler yüzlerce ölü ve yaralı bırakarak 20 kilometre geri çekilmişlerdir⁴⁶.

10 Ocak 1916 tarihinde ise Nurettin Paşa'nın hareket planlarını uygun görmeyen Halil Paşa, Goltz Paşa ile yaptığı görüşmeden sonra kumandayı tamamen devralmıştır⁴⁷. Ocak ayının sonlarına doğru Türk ve İngiliz kuvvetleri arasında yaşanan Felahiye Savaşı'nda General Alymer komutasındaki İngiliz birlikleri büyük bir yenilgi alarak geri çekilmişlerdir. Bu çarpışmada Türk kuvvetleri 500 kayıp verirken, İngilizlerin kaybı 8000'i bulmuştur⁴⁸. 21 Ocak, 7 Mart, 7 Nisan ve 24 Nisan tarihlerinde dört kez saldırıda bulunmalarına karşın İngiliz kuvvetleri, Kutü'l-Amare'deki kuşatmayı kaldırmayı başaramamışlardır.

⁴⁴ Millar, *a.g.e.*, s. 101. Ayrıca bkz. Andrew Syk, "Command in the Indian Expeditionary Force D: Mesopotamia, 1915-1916", *The Indian Army in the Two World Wars*, Edt. Kaushik Roy, Brill, Leiden 2012, s. 64.

⁴⁵ Bushanan, *a.g.e.*, s.65.

⁴⁶ Taşköprülü Mehmed Efendi, *Irak Cephesi'nden Burma'ya, Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, Haz. Mesut Uyar-Ahmet Özcan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 49.

⁴⁷ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 163.

⁴⁸ *A.g.e.*, s. 167.

(Kutü'l-Amare) de İngilizler'in son günleri:
General Tawshend zayıf ve bitap, İngiliz
askerleri bir farenin peşinde.
[Almanca mizah gazetelerinden]⁴⁹

General Townshend'in içinde bulunduğu zor şartları müşahede eden Halil Paşa, 10 Mart 1916 tarihinde Townshend'e gönderdiği mektubunda "Size gelince, siz askerlik vazifenizi kahramanca ifa ettiniz. Bundan böyle kurtarılmanız için muhtemel vasıta görmüyorum. Mültecilerin ifadelerine göre erzaksız kaldığınız ve kıtaatınız arasında hastalıkların icra-yı hüküm sürdüğünü anlıyorum. Kut'taki mukavemetinize devam etmek veya mütemadiyen artmakta bulunan kuvvetlerime teslim olmak hususatında

⁴⁹ Servet-i Fünûn, Nu: 1298, 1 Recep 1334, s. 295.

*serbestsiniz...*⁵⁰ şeklindeki ifadeleriyle aslında ona gözdağı verip zaferinin çok yakın olduğunu ima ediyordu. Uzun bir süre muhasara altında kalan General Townshend ve askerlerinin durumu savaş ortamının da etkisiyle mizah gazetelerine konu olmuştur. Alman mizah gazetelerinde yayınlanan yukarıdaki karikatür, Servet-i Fünun gazetesinde yayınlanmıştır. Karikatürde açlıktan iyice zayıflayan General Townshend kemerini biraz daha sıkıya çalışırken askerleri de arkada bir fareyi yakalamaya çalışmaktadır. Townshend de anılarında Kut'u terk etmesinin nedenini ordusunun yaşadığı yiyecek sıkıntısına bağlayarak bu durumu şu ifadelerle dile getirmiştir:

*“Kut'ta beş ay mukavemet ettik ve düşmanın zorlamasıyla değil, açlık yüzünden teslim olmak zorunda kaldık. Düşman elinizde onlarla müzakereye girmenizi sağlayacak kadar yiyeceğiniz olmadığını bilirken herhangi bir koşul öne süremezsiniz... Açlığa yenik düştükten sonra boyun eğmek ve esir olmayı kabullenmekten başka çaremiz kalmamıştı. Tarihte çeşitli çağlarda cesur askerler (Masséna, Davoust, St. Cry, Kléber gibi generallerin komutası altında hizmet vermiş olan) benzer şeyler yaşamış ve askerî şerefleri hiç lekenlenmemiştir...”*⁵¹

Çanakkale hezimetini Bağdat'ı alarak telafi etmek isteyen General Townshend kumandasındaki İngiliz birlikleri, Selmân-ı Pâk muharebesinde ağır bir mağlubiyet alarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. İngiliz birlikleri, yaklaşık 200 kilometrelik bir ricatla Kutü'l-Amare kalesine sığınmıştır. 1915 yılının Aralık ayının ilk günlerinden itibaren Kutü'l-Amare kalesi Türk birlikleri tarafından muhasıra edilmeye başlamış ve muhasara altındaki İngilizler için gönderilen yardım birlikleri geri püskürtülmüştür⁵². Bu durum karşısında İngiliz karargâhı, Kutü'l-Amare'de sıkışan İngiliz birliğine ihtiyaç duydukları gıda ve cephanenin ulaştırılması için uçaklar kullanmaya başlamıştır. Ancak Türk avcı birlikleri yapmış oldukları mavzer atışlarıyla bu uçakları düşürmeye başlamış ve İngilizler, istenilen sonucu elde edemedikleri için bu yöntemden vazgeçmek zorunda kalmışlardır. İngilizlerin Kut'a erzak ve mühimmat götürmek için denedikleri bir başka yöntem, Dicle nehri üzerinden vapurla bölgeye ulaşmak olmuştur. Ancak bu girişim de Türk topçularının isabetli atışları neticesinde akamete uğratılmış

⁵⁰ Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, Yay. Haz. M. Taylan Sorgun, 7 Gün Yay., İstanbul 1972, s. 170-171..

⁵¹ Townshend, *a.g.e.*, s. 597-598.

⁵² *Harb Mecmuası*, Nu: 8, Recep 1334/Nisan 1332, s. 114.

ve bir vapur mürettebatıyla birlikte ele geçirilmiştir⁵³. 5 aylık bir muhasaradan sonra ümidini tamamen kaybeden General Townshend⁵⁴, karşısında bulunan Osmanlı ordusuna Kutü'l-Amareyi boşaltarak serbestçe çekip gitmelerine izin verilmesini ve buna karşılık olarak tüm toplarıyla birlikte nakit 1 milyon lira vermeyi teklif etmiştir. Ancak Townshend'in bu "gülünç telifi" Osmanlı genelkurmayı tarafından reddedilmiştir.⁵⁵ Nihayet yapacak başka bir şeyi kalmayan General Townshend, 29 Nisan 1916'da beraberindeki 5 general, 277'si İngiliz, 274'ü Hintli olmak üzere 551 subay ve 13.300 erden oluşan ordusuyla Altıncı Ordu kumandan vekili ve Bağdat valisi Miriliva Halil Paşa'ya teslim olmuştur⁵⁶.

Elindeki Planı Akıbet Osmanlı Zoruyla Akim Kalan General Townshend

Halil Paşa'nın bu büyük zaferinden sonra yayınlanan Harb Mecmuasının sekizinci sayısının üst kısmında Saff süresinin 13. ayetinde geçen "Allah'tan yardım ve yakın bir fetih..." anlamına gelen نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ ifadesiyle Halil Paşa'nın bir portresine yer verilmiştir. Portrenin altına yazılan notla ismi belirtilmeyen bir İngiliz gazetesine nazariyede bulunulmuştur. Notta şu ifadeler yer almıştır: "Bir İngiliz gazetesi

⁵³ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), BEO (Babıali Evrak Odası), 4411/330793, 27 C. 1334 (1 Mayıs 1916). Halil Paşa, *İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, Yay. Haz.: M. Taylan Sorgun, 7 Gün Yay., İstanbul 1972, s. 181-182.

⁵⁴ *Harb Mecmuası*, Nu: 8, Recep 1334/Nisan 1332, s. 114.

⁵⁵ "Kutü'l-amâre'nin Sükûtu, 13.000 İngiliz'in Esâreti", *Servet-i Fünûn*, Nu: 1298, s. 287.

⁵⁶ *Harb Mecmuası*, Nu: 8, Recep 1334/Nisan 1332, s. 114. "Irak Muzafferiyetinin Tesiri", *Servet-i Fünûn*, Nu: 1299, 8 Recep 1334 (11 Mayıs 1916), s. 298-299. Kutü'l-Amare'nin ele geçirildiğine dair Halil Paşanın Dahiliye Nezaretine gönderdiği 29 Nisan 1916 tarihli telgraf için bkz. BOA, DH.KMS. (Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti), 38/18.

Townshend'i yukarıdaki çerçeve içine almış ve Bağdat'ın mübarek minarelerine astığı levhaya 'Irak Fatihi Townshend' yazmıştı. Tawshend'i çıkardık yakışan mahyayı kurarak oraya ehlini koyduk.”⁵⁷

“Altıncı Ordu Kumandanı Halil Paşa”

Bir Alay Kutü'l-Amare'de Düşman Boğazında, Bir Alay Felahiye'de Düşman Göğsünde Aylarca Çalıştı. Hakkın Yardımı Onu Emelinde Muvaffak Etti.

Zafer Hakkındır Nihayet Bizimdir İnşallah.

Bir İngiliz gazetesi Tawshend'i yukarıdaki çerçeve içine almış ve Bağdat'ın mübarek minarelerine astığı levhaya 'Irak Fatihi Tawshend' yazmıştı. Tawshend'i çıkardık yakışan mahyayı kurarak oraya ehlini koyduk.

⁵⁷ *Harb Mecmuası*, S. 8, Recep 1334/28 Nisan 1332, s. 114.

Kütü'l-Amare'de kazanılan zafere geniş bir yer ayıran *Servet-i Fünûn* gazetesi, 4 Mayıs 1916 tarihli nüshasının ilk sayfasında zaferin mimarı 6. Ordu Kumandanı Mirliva Halil Paşa'nın portresine yer vermiş, böylece bu muzaffer komutanın Osmanlı ülkesinde tanınmasını sağlamıştır.⁵⁸

Başkumandan vekili Enver Paşa, aynı gün saraya gönderdiği bir telgrafla elde edilen bu büyük başarıdan Padişah V. Mehmed Reşad'ı haberdar edip tebriklerini sunmuştur. Buna karşılık olarak Başkitabetten gönderilen cevabî telgraf ile kazanılan zaferde rolü olan “*en büyük kumandanlardan en son neferine kadar cümlesi selâm-ı şâhâne ile taltif*” edilerek vatan müdafaası uğruna şehit olanların arkasından da Fatihalar gönderildiği belirtilmiş ve tüm ordunun muzaffer olması için dualar edilmiştir.⁵⁹

Kütü'l-Amare zaferi, Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'da da büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Alman imparatoru II. Wilhelm'im emriyle 30 Nisan ve 1 Mayıs'ta tüm devlet binaları süslenmiş, Berlin ve Brandenburg'ta okullarda törenler düzenlenmiş ve bu okullar bir gün tatil edilmiştir.⁶⁰ Zafer dolayısıyla Berlin'deki Osmanlı sefaretine Almanya'nın önde gelen isimleri ya bizzat gelerek ya da mektuplar göndererek tebriklerini sunmaktan geri durmamışlardır.⁶¹ Bu doğrultuda Saksonya Kralı da Osmanlı padişahına tebriklerini iletmekten geri kalmamıştır.⁶² Kazanılan bu zaferin başta Almanya olmak üzere müttefik ülkeler tarafından büyük bir sevinçle karşılanması padişahı oldukça memnun etmiş ve elçilikler vasıtasıyla devlet başkanlarına padişahın bu memnuniyeti bildirilmiştir.⁶³ Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin müttefiki Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Kralı Karl Pollak tarafından Dahiliye Nazırı Talat Bey'e hitaben bir kutlama kartpostalı gönderilmiştir.⁶⁴

⁵⁸ “Kütü'l-Amare Muzafferiyeti”, *Servet-i Fünûn*, Nu: 1298, 1 Recep 1334 (4 Mayıs 1916), s. 285.

⁵⁹ “Kütü'l-Amare Muzafferiyeti”, *Servet-i Fünûn*, Nu: 1298, 1 Recep 1334 (4 Mayıs 1916), s. 286.

⁶⁰ *Servet-i Fünûn*, Nu: 1298, 1 Recep 1334 (4 Mayıs 1916), s. 287. BOA, HR.SYS. (Hâriciye Nezâreti Siyasî Kısmı Evrakı), 2419/127, 30 Nisan 1916.

⁶¹ BOA, HR.SYS., 2420/18, 3 Mayıs 1916.

⁶² BOA, BEO, 4412/330841, 3 B. 1334 (6 Mayıs 1916); BOA, HR.SYS., 2420/31, (6 Mayıs 1916); BOA, HR.SYS., 2420/32, (6 Mayıs 1916).

⁶³ BOA, BEO, 4412/330841, 3 B. 1334 (6 Mayıs 1916); BOA, BEO, 4412/330842, 1 B 1334 (4 Mayıs 1916).

⁶⁴ BOA, DH.KMS., 64/42.

Kazanılan zafer üzerine Bağdat'ta tam üç gün üç gece şenlikler yapılmış bu çerçevede Goltz Paşa'nın kabri ziyaret edilerek kabri başında yapılan konuşmalar ile kazanılan zafer ona da müjdelenmiştir.⁶⁵ Üç gün üç gece süren şenlikler esnasında Dicle Nehri'nde meşalelerle kayık alayları düzenlenmiş, kazanılan zaferle ilgili konuşmalar yapılmış ve böylece Bağdat ve çevresindeki Irak topraklarında akıllarda uzun süre kalacak kutlamalar yapılmıştır.⁶⁶

Kutü'l-Amare zaferi Osmanlı ve müttefiklerinde büyük bir heyecan ve ümitle karşılanırken İngiltere ve müttefiklerinde hayal kırıklığına ve ümitsizliğe sebebiyet vermiştir. Öyle ki Rus Duma Meclisi üyeleri, 1916 yılı Mayıs ayının ilk günlerinde Stockholm'e yaptıkları bir ziyarette oluşan kötümser havayı Türk ordusunun imhasının artık mümkün olmadığını, Türklerin kazandıkları bu zaferin Rusların Erzurum ve Trabzon'da elde ettikleri başarıları ehemmiyetsiz hale getirdiğini, bu durumda iase temininin oldukça zor olduğu Anadolu'daki Rus ordusunun geri çekilmeyi

⁶⁵ "Bağdat'ta Asâr-ı Şadumanî (Kutü'l-Amare Muzafferiyeti)", *Servet-i Fünun*, Nu: 1302, s. 22.

⁶⁶ "Bağdat'ta Şenlikler (Kutü'l-Amare) nin Sükûtu ve Tesirâtı", *Servet-i Fünun*, Nu: 1301, s. 3.

düşünebileceğini, Rus kamuoyunun her geçen gün savaşa karşı tepki göstermeye başladıklarını ifade ederek ortaya koymuşlardır.⁶⁷

Esir alınan İngiliz askerlerine karşı Halil Paşa oldukça müşfik davranmıştır. Kut'un teslim alınmasından hemen sonra İngiltere'nin Irak Cephesi Kumandanlığı, yürüyemeyecek durumda olduğu tespit edilen iki bin kadar askerin tahliye edilmesi talebinde bulunmuştur. İngilizlerin bu talebine karşılık Halil Paşa, aynı miktarda askerin iadesini istemiştir. Taraflar arasında mutabakat sağlandıktan sonra hasta İngiliz esirleri teslim edilirken İngilizler de peyderpey Türk esirleri teslim etmişlerdir. Halil Paşa, anılarında esir alınmış yaşlı bir İngiliz doktor albayı nasıl serbest bıraktığını şu şekilde anlatmıştır:

“Kut'da tesadüfen esir düşmüş yaşlı başlı güzel yüzlü, sevimli, tonton bir İngiliz doktor albayı vardı. Beni ziyaret etmek istediğini bildirdiler, kendilerini memnuniyetle akşam yemeğine davet ettim. Yemekte yaşlı doktor İngiltere'deki karısından, çocuklarından bahsetti...

-Acaba İngiltere'ye ailemin yanına dönmeme izin verir misiniz?...

Yaşlı doktorun duygularını anlıyordum. Bu büyük baba ömrünün son yıllarını torunları arasında geçirmek istiyordu. İngiliz ordusunu da buraya o getirmemişti ya... İsteği benim için emirdi adeta. Şaka olsun diye,

-Peki, isteğinizi bir şartla yerine getiririm, yerinize esir düşmüş bir Türk doktoru bulup gönderebilirseniz sizi serbest bırakacağım, o zaman ailenize kavuşmakta hür olursunuz...”

İhtiyar doktor irkildi. Sanki bütün yaşama gücünü kaybedecek gibiydi, yaptığıım şakadan üzülüm o sesi titreyerek,

-Paşam, gidip torunlarımı göreyim ve şayet İngiltere istediğiniz Bir Türk doktorunu Türkiye'ye iade etmezse ben dönüp geleyim.

-Hayır, hayır doktorcuğum. Sen torunlarınla, ailenle rahat rahat yaşayabilirsin. Bundan sonraki ömründe Tanrının sana keder vermemesini dilerim, şu andan itibaren hürsünüz...

Yemek bitmişti, doktor yanımdan ayrıldı, ağır ağır yürüyordu, bir ara döndü arkasına baktı, ayakta O'nu seyrediyordum, elini salladı, bu bir dostun diğer bir dostuna seyahate çıkarken Allahısmarladık demesi gibi bir şeydi...”⁶⁸

⁶⁷ BOA, HR.SYS., 2420/16, 3 Mayıs 1916.

⁶⁸ Halil Paşa, a.g.e., s. 192-193.

Kutü'l-Amare'de esir düşen İngilizler o günkü idari taksimat dâhilinde Musul, Resulayn, Halep, Adana, Konya, Niğde ve Eskişehir yolu takip edilerek sevk edilmişler ve Dâhiliye Nezareti tarafından söz konusu valiliklere ve mutasarrıflıklara gönderilen yazılar ile sevkiyat esnasında askerî görevlilere kolaylık sağlanması istenmiştir.⁶⁹ Esir alınan İngiliz askerleri büyük oranda Yozgat, Kırşehir, Boğazlayan⁷⁰, Şereflikoçhisar, Aksaray, Konya ve Kütahya'da⁷¹ kurulan esir kamplarına yerleştirilmiştir.

5 Mayıs 1916 tarihinde Ankara, Konya ve Kastamonu vilayetleri ile Eskişehir ve Kütahya mutasarrıflıklarına gönderilen yazıda Kutü'l-Amarede esir edilen subayların ikameti için buraların uygun görüldüğü bundan dolayı burada bulunan kiralık evlerin tespit edilerek şimdiden ücreti zabıtlar tarafından ödenmek şartıyla kiralanması istenmiştir.⁷² Esir edilen dört İngiliz generalinin ikameti için ise Bursa uygun bulunmuş ve gerekli hazırlıkların yapılması için Hüdavendigar valiliğinden talepte bulunulmuştur⁷³.

Esirler arasında Hintli Müslüman askerler de bulunuyordu. 18 Mayıs 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından Hüdavendigar valiliğine gönderilen bir yazıda Hintli Müslüman askerlerin hilafet makamına bağlılığını artırmak amacıyla Bursa'da ikametlerinin uygun bulunduğu bunun için iki bin kişilik bir yer oluşturulması istenmiştir.⁷⁴ Hintli Müslüman esirlere esaret hayatında bir takım kolaylıklar sağlanmıştır. Gönüllü ve istekli bir şekilde yollarda çalışmayan Hintli Müslümanların işlerini daha kolay bir şekilde temin edebilecekleri mahallere sevk edilmeleri yoluna gidilmiştir.⁷⁵

Esir düşen General Townshend, Bağdat'ta Millî Ajans muhabirine bir demeç vermiştir. Townshend'in vermiş olduğu demeç şu şekildedir:

“Kutü'l-Amare muhasarasına kadar Irak'ta güzerân eden muharebenin kâfesini idâre ettim. Karşımızda harp eden Türk ordusunun ibrâz ettiği metânet ve besâleti her türlü sitayişin fevkinde buldum. Bu hakikat zaten Gelibolu muharebatında da tecelli etmiş idi... Aşk-ı vatanla meşhun olan Türk askerleri memleket uğrunda fedâ-yı nefsinin gaye-i saadet biliyor. Bundan maada askeriniz pek kanaatkar ve fedakar insanlardır. Türklerin aynı zamanda alicenab insanlardan olduklarını teslim-i mecburiyetinde

⁶⁹ BOA, DH. ŞFR. 63/202, 2 B. 1334 (5 Mayıs 1916).

⁷⁰ BOA, DH. ŞFR., 63/146, 27 C 1334 (1 Mayıs 1916).

⁷¹ BOA, DH. ŞFR., 63/149, 27 C. 1334 (1 Mayıs 1916).

⁷² BOA, DH. ŞFR., 63/204, 2 B 1334 (5 Mayıs 1916).

⁷³ BOA, DH. ŞFR., 63/207, 2 B 1334 (5 Mayıs 1916).

⁷⁴ BOA, DH.ŞFR. 64/74, 15 B 1334 (18 Mayıs 1916).

⁷⁵ BOA, DH.ŞFR. 64/179, 29 B. 1334 (1 Haziran 1916).

kaldıktan sonra öğrendim... Fakat müteselli olduğum bir cihet varsa o da bana galebe çalan ordu kumandanının Halil Paşa gibi seci-i kâmileyi hâiz bir zât olmasıdır... Esbâb-ı istirahatimiz ümidimiz fevkinde temin edildi. Bütün arzularımız yerine getirildi. Türk milletinin büyüklüğünü ebediyen unutmayacağız... İngilizler Türkleri şimdiye kadar layıkıyla öğrenememişler, Türkler gibi kıymetdar bir müttefik kazanmayı düşünememişlerdir... ”⁷⁶

General Townshend İstanbul’da bir esir için oldukça rahat bir hayat yaşamıştır. Osmanlı Hükümeti tarafından kendisine 95 lira maaş bağlanmış ancak savaş ortamının doğurduğu hayat pahalılığı nedeniyle harcamaları aylık 120 liranın üzerinde olmuştur. Bu durum karşısında Başkumandanlık Vekâleti eşi ve kızının da o tarihlerde İstanbul’a gelme ihtimalini göz önünde bulundurarak Hariciye Nezareti’ne gönderdiği yazısıyla İngiliz Hükümetinden General Townshend’in harcamaları için Amerika Sefareti aracılığıyla para istenilmesi talebinde bulunmuştur.⁷⁷ 5 Haziran 1916 tarihinde Amerika’nın İstanbul Konsolosu, Osmanlı Hariciyesine gönderdiği yazıyla İngiliz Hükümetinin Osmanlıların General Townshend’in karısının İstanbul’da ikametine izin verilmesi talebinde bulunduğunu belirterek buna kısa süre içerisinde cevap verilmesi talebinde bulunmuştur.⁷⁸ Townshend’in eşinin bu talebi, 21 Haziran 1916 tarihinde Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından olumlu karşılanmıştır.⁷⁹ General Townshend’in eşi, küçük kızları ve Fransız asıllı hizmetçileri, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan üzerinden İstanbul’a ulaşma hazırlıkları yapmaya başlamışlardır.⁸⁰ Buna karşılık Polis takibatındaki bu esaret hayatı esnasında İstanbul Polis Müdüriyeti, General Townshend’in zaman zaman yalnız başına sandalla denize açıldığını ve İstanbul’un meşhur artistlerinden Olga ile adeta metres hayatı yaşadığı ve onu hiç yanından ayırmadığını Dâhiliye Nezareti’ne bildirmiştir. 10 Temmuz 1916 tarihinde İstanbul Polis Müdürlüğü tarafından Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen yazıda Olga’nın casusluk suçu dolayısıyla dört yıl hapse mahkûm edilen Petriviliçiv Josef’in yeğeni olması ve aynı zamanda Mösyö Taki ile de gayr-i meşru bir hayat yaşaması dolayısıyla sakıncalı bulunmuş ve General Townshend’le ilişkisine son verilmesi

⁷⁶ “General Townshend İle Mülâkât – Türk Ordusu Hakkında Takdirât”, *Servet-i Fünun*, Nu: 1300, s. 312.

⁷⁷ BOA, DH. ŞFR. 2221/78, 20 Temmuz 1916.

⁷⁸ BOA, HR.SYS. 2221/55, 5 Haziran 1916.

⁷⁹ BOA, HR.SYS., 2221/63, 21 Haziran 1916.

⁸⁰ BOA, HR.SYS. 2221/69, 3 Temmuz 1916.

gerektiği bildirilmiştir.⁸¹ General Townshend'in eşi, Avusturya Hükümeti'nin geçiş izni vermemesi nedeniyle İstanbul'a gelememiştir.⁸²

Kütü'l-Amare'de esir alınan asker ve zabitlerle Amerikan Sefareti yakından ilgilenmiştir. Kimi zaman alınan kararlara aykırı olmasına rağmen İstanbul'da bulunan Hintli subaylara para yardımında bulunmuş,⁸³ kimi zaman Konya'da bulunan İngiliz esirlerin Bursa'ya nakledilmesi⁸⁴ ve kimi zaman hasta İngiliz esirlerin Konya'daki Amerikan Hastanesinde tedavi edilmesi talebinde bulunmuş⁸⁵ kimi zaman da haber alınamayan asker ve subayların durumu hakkında bilgi elde etmek için çalışmalar başlatmıştır. General Townshend, anılarında Amerikan Sefaretinden hem bu girişimleri nedeniyle hem de esareti esnasında kendisiyle yakından ilgilenmesi nedeniyle sitayişle anmıştır.⁸⁶

1918 yılının Mart ayına gelindiğinde yabancı basında İngiliz Avam Kamarasında hükümet adına yapılan bir konuşmada Kutü'l-Amarede esir alınan İngiliz askerlerinden 3236'sından haber alınamadığı ve bunların büyük oranda çöllerden geçirilirken öldükleri, bununla beraber Osmanlı Hükümetinden esir kamplarına yapılmak istenilen ziyaretler için yapılan taleplere olumsuz yanıt verildiği yönünde haberler yer almaya başlamıştır. Osmanlı Hükümeti bu olumsuz haberlere karşı *Ajans-ı Millî* aracılığıyla tezkip metinleri yayınlama yoluna gitmiştir.⁸⁷

Kütü'l-Amarede esir alınan İngiliz askerlerin aileleri ve akrabaları tarafından gönderilen mektup ve kartpostallar gönderilen kişiye ulaştırılmadığında üzerine "öldü" şerhi düşürülerek iade edilmektedir. Ulaştırılmayan mektup ve kartpostalların üzerine sahibinin nerede, ne zaman ve neden öldüğünün belirtilmeden iade edilmesi İngilizler tarafından tepkiyle karşılanmış, Londra'daki Amerikan Sefareti aracılığıyla kesin bilgi olmaksızın gönderilerin teslim edilememesi durumunda üzerine yalnızca "öldü" ibaresi düşülerek iade edilmemesi istenmiştir.⁸⁸

⁸¹ BOA, DH.EUM.5.Şb. 26/17, 12 N. 1334 (10 Temmuz 1916).

⁸² Charles V. F. Townshend, *Mezopotamya Seferim*, Çev.: Gürol Koca, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012, s. 615-616.

⁸³ BOA, HR.SYS., 2222/21, 29 Ağustos 1916.

⁸⁴ BOA, HR.SYS., 2222/41, 28 Eylül 1916.

⁸⁵ BOA, HR.SYS., 2222/43, 28 Eylül 1916.

⁸⁶ Townshend, *a.g.e.*, s. 619-620.

⁸⁷ BOA, HR.SYS., 2229/54, 21 Mart 1918. BOA, HR.SYS., 2229/61, 27 Mart 1918.

⁸⁸ BOA, HR.SYS., 2254/34, 18 Nisan 1917. BOA, HR.SYS., 2254/40, 1 Ağustos 1917; BOA, HR.SYS., 2254/41, 8 Ağustos 1917.

Kütü'l-Amare'de esir alınan İngiliz askerileri ve başlarında bulunan General Townshend 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra ülkelerine dönmeye başlamışlardır.

Sonuç

Kütü'l-Amare zaferi, I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale zaferinden sonra Türk ordusunun İngilizlere karşı kazandığı en şanlı zaferdir. Kazanılan bu zafer ile İtilaf devletlerinin liderliğini yapan İngiltere, Çanakkale'de tatmış olduğu hezimetini bu kez Irak topraklarında tatmış ve bu durum, hem İngiltere'nin iç siyasetinde hem de müttefikleriyle olan ilişkilerinde önemli yansımalar doğurmuştur. Özellikle Rusya, Kütü'l-Amare zaferi dolayısıyla Erzurum ve Trabzon'da elde ettiği başarıların gölgede kalmasından oldukça rahatsızdır ve arka arkaya yaşanan hezimetler dolayısıyla Rus kamuoyunun tepkisinden çekinmiştir. Öyle ki 1916 yılının Ağustos ayında Mustafa Kemal Paşa'nın Muş ve Bitlis'i Rus işgalinden kurtarması Çanakkale ve Kut zaferleriyle doğrudan ilgilidir. Halil Paşa komutasındaki Türk ordusunun bu büyük başarısı Osmanlı Devleti'nin müttefikleri Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan devletleri tarafından büyük bir sevinçle karşılanmış hatta Alman İmparatoru tarafından okullar bir gün süreyle tatil edilmiştir. Osmanlı Devleti, Kütü'l-Amare zaferi neticesinde esir düşen İngiliz askerilerine karşı oldukça müşfik davranmış başta General Townshend olmak üzere esirlerin barınma, beslenme ve sağlık ihtiyaçlarını karşılamaya büyük bir özen göstermiştir.

Kütü'l-Amare kuşatması ve sonrasında yaşanan gelişmeler I. Dünya savaşı sırasında Osmanlı ordusunun savaşma kudret ve becerisini göstermesinin yanında, Osmanlı-Alman ittifakının iki ülke kamuoylarına duygusal anlamda yarattığı karşılığı da ortaya koymaktadır. Zira söz konusu zaferin elde edilmesinin Osmanlı-Alman askeri işbirliğinin tıpkı Çanakkale cephesinde olduğu gibi somut sonuçlar verdiği gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına yaklaşıldığı bir dönemde elde edilen Kütü'l Amare zaferi kısa süreli umut ve beklentilere yol açıyorsa da bu zaferi takip eden aylarda Irak Cephesi'dne yaşanan gelişmeler umutların yerini hayal kırıklıklarının almasına sebep olmuştur.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

BOA (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi)

BEO (Babali Evrak Odası), 4411/330793, 27 C. 1334 (1 Mayıs 1916).

BEO, 4412/330841, 3 B. 1334 (6 Mayıs 1916).

BEO, 4412/330841, 3 B. 1334 (6 Mayıs 1916).

BEO, 4412/330842, 1 B 1334 (4 Mayıs 1916).

DH.EUM.5.Şb. (Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye) 26/17, 12 N. 1334 (10 Temmuz 1916).

DH.KMS. (Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti), 38/18.

DH.KMS., 64/42.

DH.ŞFR. (Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi) 2221/78, 20 Temmuz 1916.

DH.ŞFR. 63/202, 2 B. 1334 (5 Mayıs 1916).

DH.ŞFR. 64/179, 29 B. 1334 (1 Haziran 1916).

DH.ŞFR. 64/74, 15 B 1334 (18 Mayıs 1916).

DH.ŞFR., 63/146, 27 C 1334 (1 Mayıs 1916).

DH.ŞFR., 63/149, 27 C. 1334 (1 Mayıs 1916).

DH.ŞFR., 63/204, 2 B 1334 (5 Mayıs 1916).

DH.ŞFR., 63/207, 2 B 1334 (5 Mayıs 1916).

HR.SYS. (Hâriciye Nezâreti Siyasî Kısmı Evrakı), 2419/127, 30 Nisan 1916.

HR.SYS. 2221/55, 5 Haziran 1916.

HR.SYS. 2221/69, 3 Temmuz 1916.

HR.SYS., 2221/63, 21 Haziran 1916.

HR.SYS., 2222/21, 29 Ağustos 1916.

HR.SYS., 2222/41, 28 Eylül 1916.

HR.SYS., 2222/43, 28 Eylül 1916.

HR.SYS., 2229/54, 21 Mart 1918.

HR.SYS., 2229/61, 27 Mart 1918.

HR.SYS., 2254/34, 18 Nisan 1917.

HR.SYS., 2254/40, 1 Ağustos 1917.

HR.SYS., 2254/41, 8 Ağustos 1917.

HR.SYS., 2420/16, 3 Mayıs 1916.

HR.SYS., 2420/18, 3 Mayıs 1916.

HR.SYS., 2420/31, 6 Mayıs 1916.

HR.SYS., 2420/32, 6 Mayıs 1916.

B. Gazete ve Dergiler

“Bağdat’ta Asâr-ı Şadumanî (Kutü’l-Amare Muzafferiyeti)”, *Servet-i Fünun*, Nu: 1302, s. 22.

“Bağdat’ta Şenlikler (Kutü’l-Amare) nin Sükûtu ve Tesirâtı”, *Servet-i Fünun*, Nu: 1301, s. 3.

“General Townshend İle Mülâkât – Türk Ordusu Hakkında Takdirât”, *Servet-i Fünun*, Nu: 1300, s. 312.

“Irak Muzafferiyetinin Tesiri”, *Servet-i Fünun*, Nu: 1299, 8 Recep 1334 (11 Mayıs 1916), s. 298-299.

“Kutü’l-Amare Muzafferiyeti”, *Servet-i Fünun*, Nu: 1298, 1 Recep 1334 (4 Mayıs 1916), s. 285.

“Kutü’l-amâre’nin Sükûtu, 13.000 İngiliz’in Esâreti”, *Servet-i Fünun*, Nu: 1298, s. 287.

Servet-i Fünun, Nu: 1298, 1 Recep 1334 (4 Mayıs 1916), s. 287.

Servet-i Fünun, Nu: 1298, 1 Recep 1334, s. 295.

Harb Mecmuası, Nu: 8, Recep 1334/Nisan 1332, s. 114.

C. Kitap ve Makaleler

Armaoğlu, Fahir, *Siyasi Tarih, 1789-1960*, AÜSBF Yay., No: 362, Sevinç Matbaası, Ankara 1973.

Avşar, Servet, *Birinci Dünya Savaşı’ndan İngiliz Propagandası*, Kim Yay., Ankara 2004.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, İran-İrak Cephesi 1914-1918, C. 3, 1. Kısım, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1979.

Burak, Durdu Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı’nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, Babil Yay. Ankara 2004.

Bushanan, Sir George, *The Tragedy of Mesopotamia*, William Blackwood & Sons Ltd., Edinburgh and London 1938.

- Cohen, Stuart, "Mesopotamia in British Strategy, 1903-1914", *IJMES*, Vol. 9, No.2, (April 1978), pp. 171-191.
- Davis, Paul Kevin, *British-Indian Strategy and Policy in Mesopotamia, November 1914-April 1916*, Thesis Presented for the Degree of Ph.D., King's College, The University of London 1981.
- Ericson, Edward J., *Ottoman Army Effectiveness in World War I, A Comparative Study*, Routledge, London and New York 2007.
- Gascoigne, Bamber, *A Brief History of the First World War*, United Kingdom 2010.
- Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, Hzl.: M. Taylan Sorgun, Kamer Yay., İstanbul 1997.
- Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, Yay. Haz.: M. Taylan Sorgun, 7 Gün Yay., İstanbul 1972.
- Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East, (A Documentary Record, 1914-1956)*, Vol. 2, Princeton, D. Von Nostrand Co. Inc., 1956.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), TTK Yay., Ankara 1999.
- Karpat, Kemal H., "The Entry of the Ottoman Empire into World War I", *Belleten*, C. LXVIII, S. 253, Aralık 2004, ss. 1-40.
- Kaymaz, İhsan Ş., *Musul Sorunu, Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yay., İstanbul 2014.
- Mesopotamia Commission Report of the Commission Appointed by Act of Parliament to Enquire into the Operations of War in Mesopotamia, Presented to Parliament by Command of His Majesty*, London 1917.
- Millar, Ronald, *Kut, The Death of an Army*, Secker & Warburg, London 1969.
- Moberly, F. J., *The Campaign in Mesopotamia, 1914-1918*, Vol. II, Published By His Majesty's Stationary Office, London 1924.
- Palmer, Alan, *The Decline & Fall of the Otoman Empire*, Barnes & Noble Books, NewYork 1994.
- Sakin, Serdar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)", *Gazi Akademik Bakış*, C. 4, S. 7, Kış 2010, s. 135.
- Saygı, Tarık, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler, Türk Dostu Komutan*, Paraf Yay., İstanbul 2011.
- Soy, Bayram, "Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'ni Parçalamak için mi Yapıldı? Savaşın Çıkış Sebeplerine Osmanlı Devleti Bağlamında Yeniden Bir Bakış", *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi, 100. Yılında I*.

- Dünya Savaşı ve Mirası 6-8 Kasım 2014, Bildiriler, C.1*, Edt. Halil Çetin & Lokman Erdemir, s. 29.
- Syk, Andrew, “Command in the Indian Expeditionary Force D: Mesopotamia, 1915-1916”, *The Indian Army in the Two World Wars*, Edt. Kaushik Roy, Brill, Leiden 2012, s. 64.
- Taşköprülü Mehmed Efendi, *Irak Cephesi'nden Burma'ya, Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, Haz. Mesut Uyar-Ahmet Özcan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- Townshend, Charles V. F., *Irak Seferim*, Tarihi Askeri Encümenince Tercüme Edilmiştir, Dersaadet Matbaa-i Askeriye, 1337.
- Townshend, Charles V. F., *Mezopotamya Seferim*, Çev.: Gürol Koca, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012.
- Trumpener, Ulrich, “The Ottoman Empire”, *The Origins of World War I*, Edt. Richard F. Hamilton-Holger H. Herwig, Cambridge University Press, Cambridge 2003, pp. 337-356.
- Tuncer, Hüner, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı*, Kaynak Yay., İstanbul 2011.
- Ülman, Haluk, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, İmge Kitabevi, Ankara 2002.